

Ж.С. Әлдибеков¹, У.А. Ахатов² , Н.Б. Тәуекелов²

¹Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: Ualikhan.Akhatov@kaznu.kz, nur-doit@mail.ru

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІНІҢ НЫҒАЮ, ӨРЛЕУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ІШКІ-СЫРТҚЫ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тарихи деректерге жүгінсек, XVI-XVII ғасыр қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасып, мемлекеттігіміздің саяси-әлеуметтік және экономикалық жағынан жан-жақты нығайып, өрлеу сатысындағы ең бір күрделі әрі тарихи жауапты кезең екенін пайымдаймыз. Өйткені осы кезеңде қазақ халқы саяси тұрғыдан бірауыздылыққа, біртұтастыққа, бірлікке қол жеткізіп, өз мемлекетін құрып, орнықтырды. Қазақ мемлекеті құрылудан бұрын дербес төрт хандыққа – Әбілқайыр хандығына, Моғолстан хандығына, Ноғай одағына, Сібір хандығына қараған қазақ тайпалары енді біртұтас қазақ хандығының ортақ шаңырағында бас біріктірді. Қазақтардың этникалық территориясы мен хандығына бірікті, яғни сол кездегі қазақ мемлекеті қазіргі Қазақстан аумағын түгелге жуық қамтыды. Бұл бірігу бұрыннан басталған қазақтың халық болып қалыптасу процесін біржолата аяқтатты.

Мақалада қолданылған әдістемелік тәсілдер тарихи-салыстырмалы, диалектикалық-қолданбалы түрінде пайдаланылды. Қазақ мемлекетінің тарихи кезеңдердегі орын алған құжаттық негіздемелік мұрағатта алынған материалдардың негізінде зерттелген тың жұмыстардың қатарына жатқызылады. Қазақ халқы этникалық, ұлттық, мемлекеттік біртұтастыққа, дербестікке қол жеткізгенімен, елдің ішкі, сыртқы жағдайында саяси тұрақсыздық белең алып, күрделі кезеңді бастан кешірді. Бұл қалыптасқан ахуал объективтік және субъективтік себептермен де түсіндіріледі.

Түйін сөздер: Әбілқайыр хан, Моғолстан, Ноғай Ордасы, Тәуекел хан, Есім хан, Тұрсын хан, А. Левшин, Күлтөбе, Маслихат, Салқам Жәңгір, Ермак, Көшім хан, Тахир хан, Оразмұхаммед, Түркістан, Қасымов хандығы, Қадырғали Жалайри.

Zh.S. Aldibekov¹, U.A. Akhatov², N.B. Tauekelov²

¹D.A. Kunayev Eurasian Academy of Law, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Ualikhan.Akhatov@kaznu.kz, nur-doit@mail.ru

Problems of the state of internal and external development of the kazakh state in the stage of strength, rise

Turning to historical data, we believe that the XVI-XVII centuries was one of the most difficult and historically responsible periods in the formation of the Kazakh people as a nation, the comprehensive strengthening of our statehood politically, socially and economically. Because during this period, the Kazakh people achieved political unity, unity and solidarity, created and established their own state. Before the establishment of the Kazakh state, the Kazakh tribes, which belonged to four independent khanates – Abulkhair Khanate, Moghul Khanate, Nogai Union, Siberian Khanate, are now united in a single shanyrak of a single Kazakh Khanate. Unified into the ethnic territory and khanate of the Kazakhs, that is, the Kazakh state at that time covered almost the entire territory of modern Kazakhstan. This unification has finally completed the long-standing process of formation of the Kazakh people.

The methodological approaches used in the article were used in the form of historical-comparative, dialectical-applied. It is one of the new works studied on the basis of materials obtained in the documentary framework archives of the historical periods of the Kazakh state. Despite the fact that the Kazakh people have achieved ethnic, national, state unity and independence, the country has gone through a difficult period of political instability, both internally and externally. This situation is explained by both objective and subjective reasons.

Key words: Abulkhair khan, Moghulstan, Nogai Horde, Tauekel khan, Esim khan, Tursyn khan, A. Levshin, Kultobe, Maslikhat, Salkam Zhangir, Ermak, Kushim khan, Tahir khan, Orazmuhammed, Turkestan, Kasymov khanate, Kadyrgali Zhalayri.

Ж.С. Алдибеков¹, У.А. Ахатов², Н.В. Тауекелов²

¹Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: nur-doit@mail.ru, Ualikhan.Akhatov@kaznu.kz

Проблемы состояния внутреннего и внешнего развития казахского государства на этапе сильного взлета

Обращаясь к историческим данным, мы считаем, что XVI-XVII века были одним из самых сложных и исторически ответственных периодов в становлении казахского народа как нации, всестороннем укреплении нашей государственности в политическом, социальном и экономическом плане. В этот период казахский народ достиг политического единства и солидарности, создал свое государство. До создания казахского государства казахские племена, принадлежавшие четырем независимым ханствам – Абулхайрскому ханству, Могольскому ханству, Ногайскому союзу, Сибирскому ханству, объединялись в единый шанырак единого казахского ханства. Объединенный в этническую территорию и ханство казахов, то есть казахское государство в то время охватывало практически всю территорию современного Казахстана. Это объединение окончательно завершило многолетний процесс формирования казахского народа.

Методологические подходы, использованные в статье, использовались в форме историко-сравнительного, диалектически-прикладного. Это одна из новых работ, изученных на основе материалов, полученных в документальных рамках архивов исторических периодов казахского государства. Несмотря на то, что казахский народ достиг этнического, национального, государственного единства и независимости, страна пережила сложный период политической нестабильности как внутри страны, так и за ее пределами. Эта ситуация объясняется как объективными, так и субъективными причинами.

Ключевые слова: Абулхайр хан, Могулстан, Ногайская Орда, Таукел хан, Есім хан, Тұрсын хан, А. Левшин, Культобе, Маслихат, Салкам, Жангир, Ермак, Кушим-хан, Тахир-хан, Оразмухаммед, Туркестан, Касымовское ханство, Кадыргали, Жалайри.

Кіріспе

Аталған кезеңдегі қазақ мемлекетінің жер аумағының барынша кеңейіп, бір орталықтан басқарылатын хандық ретінде, оның экономикалық, саяси-әлеуметтік тұрғыдан түпкілікті орнығып, нығайып, беделді саяси бірлестікке айналғанын сол дәуірдің белгілі жиһанкез-саяхатшысы Джон Ганвай былайша сипаттайды: ... «Киргизские татары (қазақтар деп түсінген жөн. – Ж.Ә.) занимают очень обширные территории, граничащую с башкирскими татарами на севере, с черными калмыками, и гор. Ташкентом на востоке, с каракалпаками и татарами и Аральским морем на юге и с рекой Яик на западе. Они делятся на три орды или племени находящиеся под верховной властью одного хана» (Асфендияров, 1997: 180).

1598 жылы Тәуекел хан қайтыс болған соң орнына отырған Есім хан қазақ тарихында «Еңсегей бойлы Ер Есім» деген атпен әйгілі болды. Оған бұл атақ 1598 жылы ағасы Тәуекел ханмен бірге Мавренахрға жасаған жорықта ерекше көзге түскені үшін берілген екен (Қазақ Совет энциклопедиясы, 1983: 201).

Есім хан – Шығай ханның баласы, ол бұрын қазақ хандығының Түркістан қаласындағы хан ордасында туған. Хан тағына отырған соң Бұхара

хандығымен бітім-шарт жасасып, Орта Азия қалаларымен бейбіт экономикалық байланыс орнатуға ұмтылды (Қазақ ССР тарихы. 2-том, 1978: 262). Ол қазақ хандығын бір орталыққа бағынған күшті мемлекет етіп құруды алдына мақсат етіп қойып, көп күш-жігер жұмсады. Қазақтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрін бір жүйеге түсіріп жинақтап біріктіріп, «Есімханның ескі жолы» деп аталған заңдар жинағын құрастырды. Бірақ Есім ханның қазақ халқын бір орталыққа бағындыру саясатына қарсы болған сепаратистік пиғылдағы кейбір сұлтандар қазақ мемлекетін бөлшектуге тырысып бақты.

Ташкент қаласы (1598 ж.) қазақ хандығына қараған соң оны Жәнібек ханның немересі, Жалым сұлтанның баласы, Тұрсынмұхаммед басқарған еді. Ол көп ұзамай тәуелсіз хан болуға әрекет жасады. Тіпті өз атынан ақша соқтырып, халықтан «бажы және хараж» алым-салықтарын жинды (Материалы по истории казахских ханств, 1969: 316). Нәтижесінде, осы кезде қазақ мемлекеті саяси бытыраңқылыққа ұшырап, екіге бөлініп, Түркістан қаласын орталық еткен Есім хан, Ташкент қаласын орталық еткен Тұрсын хан билеген еді. Олардың арасында соғыс қақтығыстары болып, екі жақ та қырғыз, қарақалпақ, ойрат билеушілері тарапынан өздеріне одақтас-жақтастар іздеуге ұмтылғаны

жөнінде деректер сақталған. Мәселен, Мұхаммед Юсуп Мунши бір еңбегінде: «...что борьба за Ташкент Иманкули противостояли не только казахи, но и каракалпаки и ойраты. Так как племена казахов и калмыков в минувшее время привыкли к непокорности, то теперь и как прежде, они сразу напали на окраинные районы охраняемого государства Мавреннахра» (Мунши, 1955: 86) деп дерек келтіреді.

Негізгі бөлім

Есім хан мен Тұрсын ханның арасындағы күрестің шиеленісуі нәтижесінде 1627 жылы Есім хан Тұрсын ханды өлтіріп, қазақ хандығын өз қол астына біріктіріп, оның мемлекеттік тұтастығын сақтап қалды.

Есім ханның қазақ еліндегі саяси бытыраңқылықты, дүрдараздықты, дағдарысты жеңіп, қазақ мемлекетін біріктіру жолындағы қажырлы күрестері халқымыздың «Еңсегей бойлы ер Есім» атты тарихи жырына өзек болған. Есім хан Ташкент қаласына білдіртпей түнде кіріп, хан сарайының күзетшілерін байлап тастап, Тұрсын ханды қаперсіз ұйықтап жатқанда қапылыста өлтіреді, сонда Есім ханның қасындағы Марғасқа жырау оны мынадай жырмен оятады:

«Ей қатаған хан Тұрсын!
Кім арамды ант ұрсын,
Жазықсыз елді жылатып,
Жер тәңірісіп жатырсың.
Хан емессің қасқырсың,
Қара албасты басқырсың,
Алтын тақта жатсаң да
Қазақ жетті қапылсың!
Еңсегей бойлы ер Есім
Есігіңе келіп тұр.
Шашқалы тұр қаныңды,
Кешікпей содан қатарсың!» –

деп, жырға қосқанда Есім хан шошып оянған Тұрсын ханның басын алады (<https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2259>).

Есім хан қазақ елінің тұтастығын, бірлігін сақтап қалу жолындағы күресте өзінің дара, ерен ерлігімен көзге түскен талантты қолбасшы ғана емес, табанды, қажырлы саясаткер ретінде де көріне білді. Оның мысалын біз, XVII ғасыр ауқымында біртұтас қазақ хандығының құрамына кірген, саяси құрылымдары жағынан әркелкі, әлі де болса аймақаралық экономикалық байланыстары әлсіз, түпкілікті орнықтап қалмаған ұлыстар арасындағы сепаратистік пиғылдағы ішкі саяси күрес-тартысты бәсеңдетіп, реттеуге

бағытталған мемлекеттік саяси жүйені реформалау ұмтылысын байқаймыз.

Бұл реформаның негізгі мәні – қазақ елінің басқару жүйесінің басты тетігін ұстап отырған Шыңғыс тұқымдары сұлтандар мен төрелердің билік өкілеттігін біртіндеп шектей отырып, рулық, тайпалық ауқымдағы билер мен ақсақалдардың басқару және билік күзінеттерін орнықтыруға бағытталған шаралардың алғашқы қадамы еді. Сонымен, Есім хан енгізген саяси өзгерістер кезеңінен бастап, Шыңғыс тұқымдары тегінен шыққандардың саяси құқтарына, билік өкілеттіктеріне белгілі бір деңгейде шектеу қойылып, ауылдық, рулық, тайпалық қауымдастықтары басшыларының билік ауқымы, басқару күзінеті барынша кеңейтіліп, билер қызметінде өзіндік төңкеріс жасалып, дала демократиясының шынайы қағидалары жүзеге аса бастады. Бұл жөнінде қазақ халқының саяси-әлеуметтік өмірін жіті, тиянақты зерттеген А.П. Рычков былай тұжырымдайды: ... «Правительство в тех ордах по большей части подходит на демократическое, ибо кто в каком роде старее и авторитетнее, того и почитают. Но власти подлежащей не только старшины, но сами владельцы над народом почти не имеют, разве тогда когда для добычи ездят или защищаются от неприятелей своих, ханам и старшинам своим повинуются, по их приказом собираются и поступают...» (Асфендияров, 1997: 183).

Есім хан жүргізген реформаларға негізгі арқау болған, әдет-ғұрып ережелерінің бір жүйеге түсіріліп, өзгертіліп, толықтырылған жинағын «Есім ханның ескі жолы» деп аталып, онда хандар, билер, батырлардың өкілеттік ауқымы, олардың өзара міндеттері мен құқтары қамтылған. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, өзінің негізгі мазмұны жағынан бұл заңның түбегейлі идеясы ежелгі әскери демократия арнасына барып тіреледі. Қолда бар деректерге сүйенек, қазақ елінің осы кезеңдегі жоғарғы заң шығарушылық билігі мәслихаттың құзырымен жүзеге асырылды. Оның құрамына қазақ ұлыстары қауымдастығының барлық өкілдері мен тек беделді сұлтандар ғана қатыстырылды. Мәслихат жұмысы ашық, жария түрде, қалың халық бұқарасының қатысуымен қаралатын, шешілетін маңызды мәселелерге тікелей куә бола алатын мүмкіндіктерге ие бола алатындықтан халық жиналасы деп те аталды. Мәслихат жұмысы жылына бір рет, негізінен күзге қарай, қазақ халқының тарихи және қасиетті орындары болып саналатын Ұлытау, Түркістан, Ташкент маңындағы Күлтөбеде

өткізіліп тұрған. Мәслихаттың күн тәртібіне тек осы органның өкілеттік деңгейінде шешілетін, сол кезге қатысты аса маңызды мәселелер – соғыс жариялау, бітім жасау, хан сайлау, жайылымдар мен суаттарды бөлу, заңдар қабылдау секілді мән-маңызы жағынан өте ауқымды істер қойылып, тиянақты шешіліп отырған. Бұл жөнінде қазақтар өмірінің білгір зерттеушісі А. Левшин былай деп куәлік етеді: ... «чтобы сам хан, равно и все султаны, старейшины и правители родов, собрались осенью в одно место, в середине степи, для рассуждения о делах народных» (Левшин, 1832: 100). Сонымен, XVII ғасыр ауқымында Есім хан жүргізген реформалар нәтижесінде хандар өкілеттігі бірқатар шектеушілікке ұшырады. Атап айтқанда, ол мемлекет басшысы, қарулы жасақтың бас қолбасшысы, жоғарғы судья ретіндегі маңызды биліктерді иеленгенімен, соғыс жариялау, бітім жасау, шет елге елшілік жіберу, ауыр қылмыс жасағаны үшін өлім жазасына кесу сияқты мәселелерге ханның құқығы шектеліп, мұндай шаралар мәслихаттың құзырына өтіп, тек оның келісімімен жүзеге асырылатын болды.

Ал осы кезеңдегі сұлтандар тобының құқықтық мәртебесіне қысқаша тоқталатын болсақ, олар іс жүзінде мемлекет басқару ісінен шеттетіле бастады. Хан тағына мұрагерлік жолмен сайлау үрдісіне сәйкес, хандық лауазымға алдын ала үміткер болу құқығынан айырылып, олар үшін тек қана билер сотына тартуға болмайтын, мемлекет алдындағы барлық міндеткерліктен (әскери міндеткерліктен басқа) босатылатын тектік тұрғыдағы (сословиялық) артықшылықтары сақталып қалды. Бірақ, мұрагерлік жол сақталғанымен хан сайланып қойылатын болды. Хан сайларда лайықты мұрагердің қабілеті ескерілді. Қазақ дәстүрінде хан өлгеннен кейін оның баласы хан тағына отыра бермеген. Кейде ханның інісі немесе немересі отырған. Жалпы қазақ ордасындағы хан сайлау үрдісі дала демократиясының «Жағына қарай сөйлеп, жасына қарай отырады» қағидасына негізделіп, ашық түрде, жан-жақты пікір алысу арқылы жүргізіліп отырған. Мәселен, хан орнына ұсынылған адам жайында беделді сұлтандар, билер, ру басылары, батырлар және басқалары бірінен кейін бірі шығып сөйлеп, әрқайсысы өз пікірін айтып, тілегін білдіретін болған. Кейде халық сенімін ақтамаған, халық арасында беделі қалмаған, мемлекетті құлдыратып жіберген ханның мал-мүлкін ту-талақай бөліп алып, өзін елден қуып та жіберетін болған. Мұндай «хан талау» 1530 жылдар шамасында Тахир ханның

басында болған. Халық одан безіп шығып, ханды далада қалдырған. Тахир амалсыздан сол кезде қазақ хандығының құрамындағы қырғыз елінде қалады.

Тарихи фактілерге сүйенсек, әйгілі тарихшы Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» қолжазбасындағы деректердің айтуынша: «Алғашында Тахир ханның қол астына қараған 1 миллион адамнан кейін 400 мыңдай адам қалған, бастапқыдағы он лек әскерден 2 лек әскер қалған екен» (Ибраимов, 1969: 222).

Есім хан қайтыс болғаннан кейін қазақ Ордасында хан тағы үшін ішкі саяси тартыс күшейіп, өрши түседі. Нәтижесінде Есімнің орнына баласы Жәңгір (1623-1652) хан тағына отырады. Оның билік құру қызметінің барлық кезеңі ойрат-жоңғарлар шапқыншылығына тойтарыс беру күресімен тығыз байланысты болды. Жәңгір хан басы үлкен, кеудесі кең, аласа адам болған екен. Сол себепті қазақтар оны «Салқам Жәңгір» деп атаған. Жәңгір хан болған тұста ойрат-жоңғарларының көсемі Қонтайшы күшейген кез еді. Олар қазақ хандығына дүркін-дүркін жорық жасап отырды. Жәңгір хан Бұхара хандығымен одақтасып Жоңғар шабуылына қарсы күресті. Шығыс Түркістандағы Жаркент хандығымен тату-көршілік қатынас жасап, одақтастық байланыс орнату үшін екі рет елші жіберді, бұл елшілікті Жәңгір ханның балалары Тәуке, Абақ сұлтандар бастап барды (Нығмет, 1994: 254). Жәңгір хан қазақ елінің тұтастығын сақтау үшін, қырғыздармен де одақтастық қарым-қатынас орнатуға ұмтылды. Оның мұндағы мақсаты, олардың көмегіне сүйене отырып, жоңғар феодалдарының шапқыншылығынан қорғану еді.

Бұл кезде ойрат жоңғарлары мен қазақ хандығы арасындағы қарулы қақтығыс күн сайын күшейе түскен болатын. XVII ғасыр ауқымында қазақ-ойрат хандықтары арасындағы қарулы күрестің туындауына төмендегі жағдайлар себеп болған деген тұжырым жасауға тура келеді. Біріншіден, көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан екі мемлекеттің де халқы үшін көшіп-қонатын жайылымдық жерді кеңейту керек болды; екіншіден, жоңғар билеушілері Сырдария бойындағы сауда орталықтарын басып алғысы келді (Қазақ энциклопедиясы, 1973: 476). Бұл кездерге қатысты деректемелерге жүгінсек, Жәңгір хан дәуірінде қазақтар мен ойрат жоңғарлары арасында үш ірі шайқас – біріншісі 1635 жылы, екіншісі – 1643 жылы, үшіншісі – 1652 жылы болған. 1635 жылға шайқастың немен тынғандығы туралы толық мәлімет жоқ, бірақ осы шайқаста Жәңгір қолға

түсіп, көп ұзамай тұтқыннан қашып шыққан [10.351]. Ал 1643 жылға екінші шайқаста қазақтар жеңіп шықты. Оның жайы мынандай болды: 1643 жылдың қысында Қонтайшы қазақ жерлеріне тағы да шабуыл жасайды. Алайда бұл жорық сәтсіз аяқталды. Жетісудың едәуір бөлігі мен Алатау қырғыздарының 10 мыңдай адамын жоңғарлардың тұтқынға алғанын естіген Жәңгір хан шағын қолмен (600 адам) Қонтайшыға аттанады. Бұл оқиға туралы тарих материалдарында былай сипатталады: «Жәңгір хан өз тобының бір бөлігіне жоңғарлар төрт таудан асып келгенше екі таудың арасындағы тар шатқалда ор қазып, бекініс жасауға бұйырады. Ал өзі екінші бөлігімен таудың екінші бетіне жасырынады. Қонтайшы ор қазып алып, ерлікпен қорғанып жатқандарға қарсы шабуыл жасады. Осы кезде Жәңгір жаудың ту сыртынан лап береді. Сөйтіп, жоңғарларды қатты жеңіліске ұшыратқаны соншалық, олар жақтан 10 мыңдай адам өлді. Ұрыс бітуге жақындағанда 20 мың әскермен Самарқан билеушісі атақты Жалаңтөс батыр Жәңгірге көмекке келеді, Қонтайшы шегінуге мәжбүр болады (Қазақ энциклопедиясы, 1973: 380). Бірақ олар түпкілікті жеңілген жоқ еді, Қонтайшы бытыраған әскерлерін қайта құрып, Сібірдегі орыс қамалдарынан қару-жарақ сатып алады. Бұл фактіден байқайтынымыз, сол кездегі патша империясының қару-жарақ сату арқылы жоңғарларды барынша күшейтіп, оларды қазақтарға айдап салып, Қазақ ордасының мемлекеттік негізін шайқалтуға, әлсіретуге, тіпті құлатуға бағытталған сұркия саясатын аңғару қиын емес. Осындай жан-жақты әскери дайындықтан кейін Қонтайшы 1652 жылы қазақтарға жорыққа аттанды. Бұл шайқаста қазақ жасақтары жеңілді» (Қазақ энциклопедиясы, 1973: 476).

Жалпы айтқанда, Жәңгір хан билік құрған кезеңдегі қазақ мемлекетінің ішкі саяси жағдайын өте күрделі, әрі ауыр деп бағалауға болады. Өйткені, дәл осы кезде ақсүйек шонжарлардың арасында өзара алауыздықтар мен бақталастық өршіп отырды. Беделді деген қазақ сұлтандары өздері билеген ұлыстарды жеке-дара билеп, дербестенуге, бөлектенуге бой ұра бастады. Қазақ жүздерінің арасындағы байланыс нашарлап, олар бір-бірінен оқшаулана бастады. Бірте-бірте үш жүздің әрқайсысында өз алдына жеке хандықтар құрылды. Бұл жүздерді билеген кіші хандар сөз жүзінде Қазақ Ордасының ұлы ханына тәуелді болғанымен, іс жүзінде өз алдына дербес билік жүргізді. Бұл жағдайлар жалпы қазақ халқының басын біріктіріп,

сыртқы шапқыншылықтан қорғануға кедергі болды, сонымен қатар мемлекетіміздің түп қазығын әлсіретіп, жоғарыдағыдай жеңілістерге ұшыратып отырды. Қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ хандығы мен патшалық Ресей империясы арасындағы басталған қарым-қатынастарда күнгейінен көлеңкесі басым тұстар көбірек болғанын айтуымыз керек. Өйткені, XVI ғасырдың соңғы ширегінде Ресей мемлекеті бір орталыққа бағынып, саяси-экономикалық жағынан күшейіп, өздерімен көршілес жатқан халықтарға қарсы отаршылдық, экспансиялық пиғылдағы саясатын жүзеге асыра бастаған еді. Тарихи деректерге сүйенсек, Ресей патшасы сол кездегі белгілі алпауыт көпестер әулеті Строгоновтарға, қазақтар атаманы Ермакқа арқа сүйеп, оларға барлық жағдай жасап, бақайшағына дейін қаруландырып, Көшім хан бастаған Сібір хандығына жорыққа аттандырып, 1598 жылы оны біржолата құлатқаны белгілі. Осыған дейін Сібірді қоныстанып, мекен еткен, Ермактың қанды шеңгелінен сытылып шығып, аман қалған, қазақ тайпаларының бірқатар бөлігі оңтүстікке қарай үдере көшіп Есім ханның қол астына өткен еді. Сол тұстағы қазақ мемлекеті мен Ресей билеушілерінің өзара жақындасуы мен алғашқы байланыстары жөнінде белгілі зерттеуші А. Левшин былай деп тұжырымдайды: «...Первая прямая связь сношения киргизских (казахских – Ж.Ә.) с русским правительством наблюдается в связи с Сибирским походом Ермака. Кучум хан Сибирский был киргиз» (Левшин, 1832: 1).

Сібір хандығының құлауы қазақ-орыс мемлекеттерінің екі арадағы шекаралық шептерін тікелей жақындату арқылы, екі ел арасындағы сауда-саттық, экономикалық, тіпті саяси байланыстардың жолға қойылуына ықпалын тигізді. XVII ғасырда қазақ мемлекетінің тұрақты ресми әкімшілік орталығы – Ел Ордасы Түркістан қаласы болып белгіленіп, ел билеуші Ұлы хан қыстық қонысын осында өткізіп, жаз шыға Ресей мемлекетімен жапсарлас жатқан Арқа жаққа (Көкшетау) көшіп барып, қан жайлауда кең тыныстап, кеңес құрып, көп нөкерлерін ертіп, аң аулап, саятшылық құрып, сейіл-серуенге шығатын болған. Бұл кезде бір орталыққа бағынып, тұтастыққа қол жеткізіп, саяси-экономикалық қуаты жаңа күшейіп келе жатқан Ресей мемлекеті оңтүстік шығыстағы беделді көршісі Қазақ хандығымен қарым-қатынасын кеңейтуге мүдделі болды. Сондай-ақ, шығысындағы пайда болған үлкен мемлекет Жоңғар хандығы оңтүстік батысында Бұхар

әмірлігі, Жайық жақтан башқұрт билеушілері тыныштық бермей отырған қазақ хандары да орыстармен сыпайы сауда-саттық жүргізуге мүдделі еді. Оқта-текте Мәскеуге қазақ елшілері де барып қайтатын, бірақ орыс елшілерін әлі де ішке кіргізбейтін. Сол кездердің өзінде-ақ Қазақ хандығы әлсірей қалса, ұлан-байтақ даланы иемдену сияқты түпкі арам ойы бар орыс патшаларының Қазақ Ордасының ішкі-сыртқы жағдайын, тарихын, салт-санасын, әскери күшін, қорғану қабілетін жете білуге ұмтылған зымиян саясатының алғашқы қадамы басталған еді.

Ресей билеушілері отаршылдық пиғылдағы мақсаттарын іске асыру үшін, ең алдымен қайткен күнде де хан төңірегіндегі адамдардың, әсіресе хан тағының мұрагерлерінің бірін тұтқын (заложник) ретінде қолға түсіруді көздеп, оны іске асыру нәтижесінде Қазақ Ордасының хан тағының мұрагері Оразмұхаммедті кепілдемегі ретінде Ресей жерінде ұстап тұрғанын тарихи деректер растайды.

Сол кездегі қазақ мемлекетінің саяси беделіне нұқсан келтіріп, елдігімізге ауыр сын, болашағымыз үшін үлкен сабақ болған осы аталған оқиғаға байланысты мына бір жайтты атап өту керек. Ресей империясы өзінің арам пиғылдағы мақсатпен іске асырған әділетсіз әрекетін жауып-жасырып, ақталу ниетін көздеп, Оразмұхаммедтің Ресей жеріне өз еркімен патшаға қызмет етуге келді дегізіп, қоғамдық пікір туғызуға тырысып, ресми ақпараттар таратып, баспасөз бетінде жариялауы еді. Мәселен, В.В. Вельяминов-Зерновтің еңбегінде бұл оқиға туралы былай деп дәріптеледі: «...что царевич Уразмухаммед выехал в Россию добровольно, что царь Федор оказывал милость ко всем людям, и приезжавших к нему служит цари и царевичи. Приехал к нему служит государю царевич казачьи и царевич Хивинский...» (Левшин, 1832: 96). Ал, негізінде шындықты айғақтайтын материалдарға сүйенсек, бұл оқиға барысы былайша өрбіген еді.

Оразмұхаммед жас кезінде қазақтың ұлы хандарының бірі, Тәуекелдің ақылшысы, кеңесшісі болған араб, парсы тілдерін жетік меңгерген, өз кезінің асқан зор білімпазы, әйгілі қазақ тарихшысы Қадырғали Жалайырдың (Қосымұлы) тәлім-тәрбиесінде болған, талантты, болашағынан зор үміт күттіретін бекзадалардың бірі еді. Ол өзінің ғылыми еңбегінде бұл туралы былай дейді: «Менің аталарым Оразмұхаммед сұлтанның аталарына қызмет етті. Өзім Оразмұхаммедтің қасында болдым...» (Вельяминов-Зернов, 1864: 7). Сонымен, Тәуекел ханның

інісі Оңдан сұлтанның баласы жас сұлтан Оразмұхаммедтің аңшылыққа құмар екенін, жылма-жыл ерте көктемде, күзде Ертіс, Тобыл бойын жағалап, ит жүгіртіп, құс салатынын, патшаның тапсырмасы бойынша жансыздары арқылы біліп отырған Сібірдегі орыс әкімдері аңдып жүріп, Тобыл алқабында қаршыға салып жүрген Оразмұхаммедті, Қадырғали бастаған саятшы, нөкерлерімен қоса тұтқынға алады да, аманат ретінде Мәскеуге жөнелтеді. Бұл 1588 жыл еді. Сонымен қатар, Оразмұхаммедтің аманат есебінде тұтқынға алынуы жөніндегі қарама-қарсы фактілерді, яғни осы оқиға туралы шындыққа сай келетін деректерді келтіріп кетуге болады. Мұндай деректердің бірінде, Сібірдің әскери жасағының басшысы Данил Чулковтың Оразмұхаммедті айла-шарғы жасап, алдап қонаққа шақырып, қолға түсіріп, одан кейін Мәскеуге жібергені айтылады. Мәселен, П. Небольшиннің еңбегінен мынандай деректі келтіруімізге болады: «...Узнав, что царевич с карачею выехал из города Сибири охотиться на так называемый Княжеский Луг, он послал пригласить их к себе в Тобольск. Гости явились, и были во время обеда схвачены русскими войсками. Вслед за тем (6 сентября 1588) их отправили в Москву» (Тоғысбаев, 2001: 101).

Оразмұхаммедтің хан ордасының адамы екенін, Қадырғалидың шығыс тарихын, мәдениетін жетік білетінін, көп тілдерді игерген ғұлама екенін білген соң, орыс патшасы Федор Иванович оларды жақсы қабылдайды, өз сарайының маңында ұстайды. Оразмұхаммед патша сарайының ішінде болып тұратын, жоғарғы дәрежедегі салтанатты қабылдауларға, кездесулерге патша тарапынан тікелей шақырылып, қатыстырылуы, Оразмұхаммедті шетелдің дипломатиялық өкілдіктеріне қазақ ордасының ханзадасы ретінде таныстырылуы, оның бедел деңгейінің өскендігін сипаттайды. Бұл оқиғаны сол кезеңге қатысты мынандай деректерден байқауға болады: «...Уразмухаммед вместе с другими служилыми Татарскими царевичами присутствовал, 22 мая в Москве (1597 г.). В Большой гранатовой Палате, при торжественном приеме посла Римского императора бург-графа Донавского, он назван царевичем казачьей орды» (Небольсин, 1849: 103) – деп, сипатталады.

Әскер өнерін жетік білетін батыр жігіт Оразмұхаммед 1590-91 жылдары орыстардың Швецияға, Қырым хандығына қарсы жүргізген соғыстарына қатысып, ерлік көрсетеді. Осыны және оның хан тұқымы екенін ескерген патша Фе-

дор Иванович 1592 жылы Ока өзені бойындағы мұсылмандар мекендейтін бұрынғы Қасымов хандығынан Оразмұхаммедке жер бөліп береді. Ал, 1600 жылы орыс патшасы Борис Годунов Оразмұхаммедті Қасымов хандығының ханы етіп тағайындаған. Бұл жөнінде мұрағат (архив) құжаттарында былай деп тұжырымдалады: «...о постановлению себя (Бориса Годунова) на царство и пожаловал царевича казачьей Орды Уразмұхаммеда посадить его на царстве Касымовское и дать ему г. Касымова с волостями и ею всеми доходами» (Вельяминов-Зернов, 1864: 12).

1735 жылдан Империялық Ғылым академиясының Азиялық мұражайында сақталып келген, Оразмұхаммедтің өз аузынан айтылып, шағын күміс жәшікке араб тілінде айтылып жазылған, оның шыққан тегі жөніндегі орыс тіліндегі аудармасындағы қысқа шежіреден, ол жөнінде мынандай мағлұматтарды оқуға болады: «Орыс хан, оның ұлы Құйыршық хан – одан Барақ хан, оның ұлы Жәнібек хан – одан Жәдік хан – оның баласы Шығай хан – баласы Ондан сұлтан – оның ұлы Оразмұхаммед хан».

Сол дәуірдің тарихи деректерінде айтылған мағлұматтарды байыптап қарасақ, Оразмұхаммед (Шишкин, 1892: 30) сұлтанның Қасымов хандығының тағына ие болып, ресми түрде рәсімнен (инаугурация) өтуі қысқаша түрде былайша сипатталады. Оразмұхаммед біраз уақыт Мәскеуде патша Борис Федоровичтің қасында болғаннан соң, қасындағы көптеген нөкерлерімен, қызметшілерімен, тілмаштарымен, Борис патшаның нұсқауымен және оның атынан Қасымов хандығының тағына отыруға қатысты рәсім шараларын өткізуге дайындалу үшін аттандырылады. Оразмұхаммед Қасымов хандығына 1600 жылдың, көкек айының 28-ші жұлдызында келіп жетеді. Осы жылдың 12 шілдесінде оны хан тағына отырғызудың салтанатты рәсімі басталып, Қасымов қаласының еңбектеген баласынан бастап, еңкейген қартына дейінгі тұрғындары, оның ішінде қазақтардың, татарлардың, орыстардың түгел қатыстырылғаны жөнінде айтылады. Сол өңірдегі барлық мұсылман дінінің өкілдері, молдалар, хафиздар, бектер, мырзалар, сондай-ақ, патша Бористің әмірімен бояр балалары тегіс мешітке жиналып, алтын жалатқан ақ киіз жерге төселеді. Бас мүфтий Бөлексейіттің оқыған бата-дұғасынан кейін, теңселген қарақұрым халықтың қошамет көрсетіп, қолдауымен, алпамсадай төрт жігіт Оразмұхаммедті ақ түсті алтын жалатқан кілемге отырғызып, төрт бұрышынан тік көтеріп, оны хандық таққа салтанатты түрде

отырғызады. Осыдан кейін хан тағына жаңа отырған Оразмұхаммедтің құрметіне ұлан-асыр той жасалып, сансыз мал сойылып, қымыз сапырылып, шақырылған қонақтарға үлкен қонақасы беріліп, бұл той-думан қатарынан үш-төрт күнге созылды деп сипатталады. Оразмұхаммед Қасым хандығының тағына отырған кезде 28 жасқа толған екен.

Сол кездегі тарихи деректерге, жылнамаларға сүйенсек, Қасымов хандығының Оразмұхаммед билік құрған кезеңдегі хан тағының басқару құрылымы былайша бейнеленеді:

Хан тағының оң қанаты немесе Сол жақ қанаты немесе оң қолы сол қолы

Есбай-Маңғыттар Арғын-Жиенбек

Саманай бек Қыпшақ-Тоқай бек

Жалайыр-Қадырғали бек

Жоғарыда көрсетілген хан тағының Оразмұхаммед қалыптастырған құрылымдық-басқару, билік жүргізу ерекшелігіне жіті мән беріп, сараптай қарасақ, оның өз қол астына қарайтын қазақ тайпаларының ең беделді өкілдерін, билерін кеңесші, ақылшы, тіпті әріптес есебінде бөле жармай, тең дәрежеде хандықтың басқару жүйесіне тікелей қатыстыру фактісінен біз оның ата-салтымызбен бірге қалыптасқан дала демократиясының қағидаларын мойындау үрдісін байқаймыз.

Қасымов хандығының Оразмұхаммед билік құрған кезеңдегі ішкі басқару құрылымын, бұл хандықтың жалпы саяси сипатын қысқаша көрсетудегі негізгі мақсатымыз – ең алдымен қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ мемлекетінің күрделі, саяси сыртқы жағдайына, ахуалына қатысы бар, нақты тарихи деректер негізіндегі саяси оқиғаларға объективтік тұрғыдан қарап, баға беру болса, екіншіден, сол кездің өзінде-ақ күш-қуаты кемеліне келген Ресей империясының қазақ тайпаларын өз мемлекетінің туы астына бірігуіне жол бермей, бөлшектеп, бірін-біріне қарсы қоя отырып, «бөліп ал да билей бер» деген сұрқия саясаты қағидасының жүзеге асуының алғашқы қадамын көрсету болса, үшіншіден, әр түрлі аймақта өмір сүрген қазақ халқының сол кезеңдегі қоғамдық-саяси құрылымындағы дәстүрлі, тарихи сабақтастықты көрсетуге талпындық.

Оразмұхаммедтің Қасымов хандығында билік құрған кезеңде, осы хандықтың қоғамдық-саяси өмірінде зор роль атқарған, оның алғашқы ұстазы, әрі ақылшысы, кейінірек өзі тағайындаған 4 уәзірлердің ішіндегі ең біліктісі,

білімдісі атанған, әйгілі оқымысты-ғалым, қазақ тіліндегі тұңғыш ғылыми еңбек – «Жылнамалар жинағын» жазған Қадырғали Жалайыри туралы да айтпай кетуге болмайды.

Қадырғали Қосымұлы Жалайыри (1503-1605 ж.ж.) Сыр бойын жайлаған Ұлы жүз тайпасының Тарақ таңбалы Жалайыр руынан шыққан. Шыңғыс әулетінен, төре тұқымынан болған хандарға қызмет ететін қарашалардың тұқымы. Ондан сұлтанның баласы әйгілі Тәуекел ханның (1586-1598 ж.ж. билік құрған) немере інісі – ханзада Оразмұхаммед жас жігіт кезінде, Ермақтың Сібірге жасаған жорықтарына байланысты қолға түсіп, Москваға жіберіліп аманат ретінде ұсталғаны белгілі. Осы кезде оның ұстазы, ғұлама Қадырғали үнемі бірге болған, ал Оразмұхаммед 1600 жылы Қасымов хандығының тағына отырғанда оның төрт уәзірінің бірі болып қызмет атқарған. Ол өзі туралы былай деп жазады: «Мен – дүние жүзіндегі неше түрлі мемлекеттерді аралаған, әділ үкім, нақыл сөзге қанық көптеген кітаптар оқыған адаммын» (Салимгерей 1987: 198) дейді. Қ. Жалайыри 1602 жылы уәзірлік қызметте жүріп шежіре жазып бітірген. Бұл еңбек қазіргі ғылыми ортада «Джамиат-Тауарих» – «Жылнамалар жинағы» деген атпен белгілі. Сонымен Қ. Жалаиридың бұл шежіресінің ертедегі қазақ тілінде жазылған тұңғыш тарихи еңбек екені қазіргі кезде аян болып отыр. Қазақ оқымыстысы Ш. Уәлиханов бұл кітаптың аңыздан гөрі ақиқаты басымырақ деп сипаттаса, ал орыс ғалымдары Н.И. Ильминский, И.Н. Березин, В.В. Вельяминов-Зернов кезінде оның бұл еңбегін жоғары бағалағанын айтуымыз керек. Сондай-ақ Оразмұхаммед пен Қадырғали бастаған қазақтардың Ресейде болу оқиғасын көрнекті жазушы, халқымыздың көне тарихының білгірі Мұхтар Мағауин «Аласапыран» атты романында кең және көркем баяндаған.

Қадырғалидың еңбегіне аса жоғары баға берген әйгілі ғалым, академик Әлкей Марғұлан болатын. Ол осы еңбекті қазақ жазба әдебиеті тілі тарихының қайнар көзі ретінде есептеп, өзінің «Күміс сандық құпиясы» атты көлімде мақаласында былай дейді: «Оразмұхаммедтің кітапханасында сақталған кітаптардың ең бағалысының бірі – өзіне дос болған серігі, әрі атақты биі көркем тілде қазақша жазатын жазушы Қадырғали Жалайыридың шығармасы. Оның кітабы 1598 жылы жазылып біткен, әуелдегі аты қандай екені белгісіз. Жазудың бас-аяғы жоғалып кеткен... Кітапта ол Ресей патшасы

Борис Федоровичке зор алғыс айтады... Шоқан оған зор ғылыми мән беріп, бұл қазақ тілінің жақсы бір мұрасы деп білген» (Марғұлан, 1981).

Сонғы жылдары қазақ ғалымдарының күш салуы арқасында Қадырғалидың еңбегі өз халқымыздың ортақ қазынасына айналғанын айта кеткен жөн. Оның еңбегі негізгі үш бөлімнен тұрады. 1. Борис Годунов билігін бейнелеу. 2. Рашид ад-диннің «Джамиат-Тауарих» аты еңбегінің қысқаша аудармасы. 3. Орыс ханның Оразмұхаммед сұлтанға дейінгі Шыңғыс тұқымдарының шежіресі. Бұларға қосымша алтынордалық ірі қайраткер Едіге батыр жайында дастан берілген.

Қадырғалидың бұл еңбекті жазудағы негізгі мақсаты – өз әміршісі Шыңғысхан ұрпағы Ондан сұлтанның баласы Оразмұхаммедтің хан тағына лайықты екенін дәлелдеу. Орыс ғалымы И.Н. Березиннің айтуы бойынша, тағы бір көздеген мақсаты – «...патша Борис Федоровичтің мәңгі әділдігін, ақтығын айту және тағы мәртебелі Оразмұхаммед ханды жоғарғы мәртебелі патшаның құрметпен хандыққа отырғызғанын көрсету үшін жазылды» деп тұжырымдайды (Березин, 1854: 43).

Қорытынды

Жалпы Қадырғали еңбегі қай сұлтанның, қай ханның қай жерде шаһит болғанын, жерлегенін көрсетумен де құнды. Тәуекел ханды «ислам мемлекетінің басшысы деп атаған. Ондан сұлтан шаһит болғанда Оразмұхаммедтің он үш жаста жетім қалғанын айтады. Қорыта айтсақ, Шығыс жылнамашыларының, әсіресе Рашид ад-диннің, Әбілғазының, Мұхаммед Хайдар Дулатидің, Қадырғали Жалайыридың тағы басқа ғалымдардың жазбаша еңбектерін оқып, сараптағанда байқайтынымыз, ағайын-туғандар бақ-дәулет, атақ-даңқ үшін қаншама ғасырлар бойы өзара қырғын соғыстар ашқанына көз жеткізу қиын емес. Бұл ащы тарих. Ал тарихтан келер ұрпақ сабақ алып, өсіп-өркендеуі керек. Ол үшін тарихқа жиі көз жіберіп отыруымыз керек. Қадырғали бидің еңбегі – бұл салада айырықша көзге түсетін інжу-маржан. Бір ғалымдар «бек» кей ғалымдар «би» деп атаған Қадырғали бабамызды қай жағынан мақтан тұтсақ та орынды, өйткені оның артына мұра етіп қалдырған шығармалары қазақ мемлекетінің құрылуы алдындағы тарихи-әлеуметтік жағдайларға байланысты аса бағалы мәліметтер береді.

Әдебиеттер

- Березин И.Н. Библиотека восточных источников. – Казань, 1854. т. 1. – С. 43.
 Вельяминов-Зернов В.В. О Касымовских царей и царевичей. Уразмухаммед. – СПб., 1864. Ч. 2. – 103 с.
 Марғұлан Ә. «Күміс сандық құпиясы» // Қазақ әдебиеті. № 1 саны. – 1981.
 Қазақ совет энциклопедиясы. 4-том. – Алматы, 1983. – 201 б.
 Қазақ ССР тарихы. 2-том. – Алматы, 1978. – 262 б.
 Қазақ совет энциклопедиясы. 4-том. – Алматы, 1973. – 476 б.
 Левшин, А.И. Описание Киргиз-Казачьих, или Киргиз-Кайсацких орд и степей / сочинение Алексея Левшина: В 3 ч. Ч. 1-3. – СПб.: В Тип. Карла Крайя, 1832. – 100.
 Левшин А. Описание киргиз-кайсацких Орд. ч. II. стр.1.
 Материалы по истории казахских ханств. – Алматы., 1969. – 316 с.
 Мухаммед Юсуп Мунши. Тарихи Муқим-хани. – Ташкент, 1955. – С. 86-87.
 Марғасқа жырау. Тұрсынханға айтқан сөзі. М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қоры. – № 849.
 Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков [Текст]: (Извлечения из перс. и тюрк. сочинений) / Сост. С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В. П. Юдин; АН Каз. ССР. Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 651 с.: ил.; 22 см. Казахская ССР – История, 15-18 вв. – Источники и источниковедение «Тарихи-и-Рашиди». – Алматы, 1969. – С. 222-228.
 Небольсин П. Покорение Сибири. – СПб., М., 1849. – 101 с.
 Нығмет М. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. – 254 б.
 Прошлое Казахстана в источниках и материалах. XV до н.э. – XVIII в. – М., 1935. Ч. 2. – С. 180-181.
 Салимгерей А.А. Өз отбасы. – Алматы, 1987. – 198 б.
 Тоғысбаев Б. Қадыр Әлі би. Парасат. № 67. – 2001. – 7 б.
 Труды Рязанской Архивной комиссии. – 1887. – № 5. род. 2, с. 12. Из портфеля Миллера.
 Шишкин Н.И. История города Касымова с древнейших времен. – Касымова. – 1892. – С. 30-32.

References

- Berezin I.N. Biblioteka vostochnyh istochnikov. [Library of Oriental Sources] – Kazan'. – 1854. t. 1. str. 43.
 Vel'jaminov-Zernov V.V. O Kasymovskih carej i carevicej. Urazmuhammed. Spb. [bout Kasymovsky tsars and tsarich. Urazmuhammed]. – 1864. ch. 2. – 103 s.
 Margulan Ә. «Kymis sandyq qupijasy». Qazaq adebieti. № 1 sany. [“Silver Digital Secrets”. Kazakh literature]. – 1981.
 Qazaq sovet jenciklopedijasy [Kazakh Soviet encyclopedia]. 4-tom. – Almaty. – 1983. – 201 b.
 Qazaq SSR tarihy. 2-tom. [History of the Kazakh SSR]. – Almaty. -1978. – 262 b.
 Qazaq sovet jenciklopedijasy [Kazakh Soviet encyclopedia]. 4-tom. – Almaty, 1973. – 476 b.
 Levshin, A.I. Opisanie Kirgiz-Kazach'ih, ili Kirgiz-Kajsackih ord i stepej / sochinenie Alekseja Levshina. V 3 ch. [Description of the Kyrgyz-Cossack, or Kyrgyz-Kaisatsky hordes and steppes / essay by Alexei Levshina. In 3 h. Ch. 1-3. SPb. : In Type. Carla Kraja, 1832. – 100.
 Levshin A. Description of the Kyrgyz-Kaisak Horde. h. II. p.1.] – Ch. 1-3. SPb.: V Tip. Karla Krajja, 1832. – 100.
 Levshin A. Opisanie kirgiz-kajsakskih Ord. [Materials on the history of the Kazakh khanate]. ch. II. str.1.
 Materialy po istorii kazahskih hanstv. – Almaty. 1969. – 316 s.
 Muhammed Jusup Munshi. Tarihi Mukim-hani [History of Mukim-khani]. – Tashkent. – 1955. – S. 86-87.
 Margasqa zhyrau. Tursynhanga ajtqan sozi. M. Әуезов атындағы. Adebiet zhane oner institutynynq qolzhazba qory. [Speech to Tursunkhan. M. Named after Auezov. Manuscript fund of the Institute of Literature and Art.] № 849.
 Materialy po istorii kazahskih hanstv XV-XVIII vekov [Tekst] : (Iz vlechenija iz pers. i tjurk. sochinenij) / Sost. S. K. Ibragimov, N. N. Mingulov, K. A. Pishhulina, V. P. Judin ; AN Kaz. SSR. In-t istorii, arheologii i jetnografii im. Ch. Ch. Valihanova. – Alma-Ata : Nauka, 1969. – 651 s. : il.; 22 sm. Kazahskaja SSR – Istorija, 15-18 vv. – Istochniki i istochnikovedenie «Tarihi-i-Rashidi». [Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries [Text]: (Extracts from Persian and Turkish essays)]. – Almaty, 1969. – S. 222-228.
 Nebol'sin P. Pokorenie Sibiri. Spb.[Conquest of Siberia]. – M.: 1849. – 101 s.
 Nygmet M. Qazaqyng qysqasha tarihy [A brief history of the Kazakhs]. – Almaty, 1994. – 254 b.
 Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah. XV do n.e. – XVIII v. [Past Kazakhstan in sources and materials. XV to n.e. – XVIII c. – M. 1935. h. 2.] – M. 1935. ch. 2. – S. 180-181.
 Salimgerej A.A. Oz otbasy [Your own family]. – Almaty, 1987. – 198 b.
 Torysbaev B. Qadyr Ali bi. Parasat. [Kadyr Ali bi. Reason.] № 67. – 2001. – 7 b.
 Trudy Rjazanskoj Arhivnoj komissii [Work of the Ryazan Archival Commission]. – 1887. № 5. rod. 2, s. 12. Iz portfelja Millera.
 Shishkin N.I. Istorija goroda Kasymova s drevnejshih vremen [History of Kasymov city since ancient times]. – Kasymova. – 1892. – S. 30-32.